

Ясин Севим

АТООЧТУКТУН ТҮРК ТИЛИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Ясин Севим

ИЗУЧЕНИЕ ПРИЧАСТИЙ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Yasin Sevim

THE STUDY OF PARTICIPLES IN THE TURKISH LANGUAGE

УДК: 81

Макалада түрк тилиндеги атоочтуктар жөнүндө эң алгачкы маалымат М.А.Казем-Бектин эмгегинен баштап, окумуштуулар Ю.Неметтин, В.А.Гордлевскийдин, Зейнеп Коркмаздын, А.Н. Кононовдун, Н.А. Баскаковдун, Тахир Нежат Генжандын, Ергиндин, К.Жандын, М.Хенгирмендин көз караштарына сереп салынат. Кыскасы, макалада атоочтуктун түрк тилинде изилдениши тарыхына байланыштуу маселелер талкууга алынат.

Негизги сөздөр: түрк тили, атоочтуктар, изилдениши тарыхы, сөз түркүмү, грамматика, термин, учур чак, келер чак, өткөн чак.

В статье проанализированы труды лингвистов, начиная с работ ученого М.А. Казем-Бека, который впервые рассматривал причастия турецкого языка, а также труды Ю.Немета, В.А.Гордлевского, Зейнеп Коркмаза, А.Н. Кононова, Н.А.Баскакова, Тахир Нежат Генжана, Ергинди, К. Жана, М.Хенгирмена. Статья преследует цель обсудить историю изучения причастия в турецком языке.

Ключевые слова: турецкий язык, причастие, история изучения, части речи, грамматика, термин, настоящее время, прошедшее время, будущее, время.

The article discusses issues related to the first information on the study of participle of the Turkish language from the work M.A. Kazem and scientists as Y.Nemettin, V.A. Gordlevsky, Zeynep-Korkmaz, A.N. Kononov, N.A. Baskakov, Tahir Nezhat Genzhan, Yergin, K. Zhan, M.A. Hentman and their views are examined. In short, the article deals with the study of the participle in the Turkish language.

Key words: Turkish language, participles, history of the study, parts of speech, grammar, term, present tense, future tense, past tense.

Түрк тилиндеги атоочтуктар жөнүндө эң алгачкы маалымат М.А. Казем-Бектин «Общая грамматика турецко-татарского языка» аттуу эмгегинде берилген. Окумуштуу IX кылымдагы көпчүлүк түркологдор сыяктуу атоочтуктарды өзүнчө сөз түркүмү катары кароо менен бирге бар, жок сөздөрүн да атоочтук деп жаңылыш белгилейт [3]. Андан кийинки грамматика түрк, перс, кыргыз жана өзбек тилдеринин негизинде М.Терентьев тарабынан жазылган. М.А. Казем-Бектин таасиринде ишке ашырылган бул эмгекте да атоочтуктар өзүнчө сөз түркүмү катары берилген. 1900-жылы басылып чыккан П.М. Мелиоранскийдин «Араб-филолог о турецком языке» аттуу эмгегинде араб тилиндегидей эле атооч, этиш жана кызматчы сөз түркүмдөрү гана белгиленип, атоочтуктар жөнүндө сөз болгон эмес.

Ю.Немет атоочтуктарга мүнөздөмө берүү менен бирге аларды грамматикалык өзгөчөлүгүнө карай перфект (-miş, -dik), имперфект -(i)yor, -ar, -(y)an

жана инстанттык -(y)acak атоочтуктар деп бөлүштүрөт. Перфекттерди жакчыл (-dik) жана жаксыз (-miş) деп бөлгөн [19:90]. Т.Бангуоглу түрк тилиндеги атоочтуктарды үчкө бөлүп караган: өткөн чак атоочтуктар (-miş, -dik), учур чак атоочтуктар (-en, -ir(-er), -ici), келер чак атоочтуктар (-acak) [5:46].

Түрк тилин иликтөөгө арналган В.А. Гордлевскийдин эмгегинде атоочтуктар боюнча жогорудагы эмгектердегиге караганда кененирээк маалымат берилет. Окумуштуунун эмгеги шакирттери Ш.С.Айляров менен Б.А. Карыевдин редакторлугу астында 1961-жылы кайрадан басылып чыгарылат. В.А.Гордлевский атоочтуктарды мүнөздөөдө кыймыл атоочторго салыштырат: «Причастия (и отглагольные имена), от которых образуются времена изъявительного наклонения, заключают в себе свойство глагола и имени: 1) как глагол, они принимают местоимения сказуемости; 2) как имя – местоименные и падежные приставки. Как причастия, так и отглагольные имена служат для выражения русских сокращенных придаточных предложений, но функции отглагольных имен шире: изменяясь по падежам, они, естественно изменяются и в значении. Как причастия, так и отглагольные всегда предшествуют тому слову (имени), к которому относятся, и этим отличаются от глагольной формы – сказуемого (занимающего в предложении последнее место». Ал атоочтуктарды маани жактан учур чактагы атоочтук (-an, -en); өткөн чактагы жана келер чактагы атоочтуктар деп бөлөт. Өткөн чактагы жана келер чактагы атоочтуктарды жөнөкөй жана татаал деп бөлүп көрсөтөт. Өткөн чактагы жөнөкөй атоочтуктарга -miş атоочтуктарды мисал келтирет: *okumuş kişi*, ал эми татаал өткөн чактагы атоочтуктар -miş мүчөлүү атоочтуктарга *olan* жардамчы этишинин айкашып келиши менен жасалып, өткөн чактагы созулган кыймыл аракетти туюндурууну белгилейт: *gelmiş olan*. Келер чактагы атоочтуктар келер чактык маани билдирүү менен катар, милдеттүүлүк, максаттуулук маанисин камтырын көрсөтөт: *sana para verecek kişi, söyleyecek vakit*. Татаал келер чак -acak мүчөлүү атоочтуктарга *olan* жардамчы этишинин айкашып келиши менен жасаларын айтат: *buraya gelecek olan*.

В.А. Гордлевский орус тилинин таасири менен, атоочтук түрмөктөрдү кыскартылган багыныңкы сүйлөм деп берет: «*buraya gelen adam dostum* – едущий сюда человек – мой друг. *çocukları gezen kari* – женщина, дети которой гуляют». Биз кийинки мезгилдердеги окумуштуулар сыяктуу эле бул ойлорду

толук бөлүшө албайбыз. Атоочтуктар баяндагыч ыңгайды уюштуруучу нагыз этиштерге дал келбейт, чакты туюндурган менен жак мүчөлөрүн кабыл албайт. Экинчиден, атоочтук түрмөктөр, багынынкы сүйлөмдөрдөн өзгөчөлөнгөн өзүнчө категория болуп эсептелет.

Зейнеп Коркмаз тарабынан жазылган көлөмдүү илимий грамматикада атоочтуктар үчүн *ortaçlar* деген термин колдонулат. «Кыймыл-аракеттин сын атооч катары колдонулушу атоочтук делет. Атоочтуктар кээде зат атооч катары да колдонулат. Мамиле мүчөлөрүн, этиштин оң жана терс формаларын кабыл алат жана чактык маанини билдирет. Булар атоочтуктардын сын атоочтор менен этиштерден өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат. Атоочтуктар билдирген чактык маанилерине карай үчкө бөлүнөт: учур-келер чакты билдирүүчү атоочтуктар (*geniş zaman ortaçı*: -*ar* (-*er*, -*ir*, -*ir*, -*ur*, -*ür*); -*an* (-*en*); -*ıcı* (-*ici*, -*ucu*, -*ücü*); терс формасы (*olumsuzu*) -*maz*, -*mez*: *çalar saat, yanmaz kumaş*); келер чакты билдирүүчү атоочтуктар (*gelecek zaman ortaçı*: -*acak* (-*ecek*) *okunacak kitap, bitecek iş*); өткөн чакты туюндуруучу атоочтуктар (*geçmiş zaman ortaçı* *ortaçı*: -*dik* (-*dik*, -*duk*, -*dük*); -*miş* (-*miş*, -*muş*, -*müş*) *tanıdık kadın, yazılmamış mektup*)» сыяктуу негизги маалыматтар менен мисалдар берилген. Кыймыл-аракетти билдирген этиш атоочтук болуш үчүн зат атоочтун алдынан келип, анын сындык белгисин кошо билдириши керектигин, келер чак, жана өткөн чак этиштердин терс формасы белгиленген мүчөлөрдүн алдынан -*ma* мүчөсүнүн колдонулушу менен жасаларын белгилеген [17: 251-254].

А.Н. Кононов атоочтуктарга: «Түрк тилиндеги атоочтуктар (-*y*)*an* / (-*y*)*en* мүчөлөрүнөн башкасы) өз алдынча морфологиялык категория боло албайт; түрк тилиндеги атоочтуктар чакты билдирүүчү баяндагыч ыңгай этиштеринин айрым формаларынын синтаксистик функциясы гана болот: *yazar öğrenci* 'пишущий ученик' / 'ученик, который пишет'; *gelmiş tren* 'пришедший поезд' / 'поезд, который пришел'; *okuyacak öğrenci* 'ученик, который будет читать, прочтет'» деген мүнөздөмө берет. Атоочтуктун бир гана формасы (-*y*)*an* / (-*y*)*en*, жогоруда белгиленгендей, атоочтук (этиштин жаксыз формасы) болот, (-*y*)*an* / (-*y*)*en* аффиксинин чыгыш теги көпчүлүк түрк тилдериндеги -*kan* / -*ken*; -*gan* / -*gen* мүчөлөрү деп эсептейт. Атоочтуктардын жөнөкөй жана «перифрастический формаларынын» маанисин (Кононов «перифрастические формы причастия») көрсөтөт: «Перифрастические формы причастий состоят из двух частей: основа настоящего-длительного вр., прошедшего-субъективного вр. или будущего-категорического вр. + *olan* || *bulunan*, т.е. -*makte olan* || *bulunan*, -*miş* + *olan* || *bulunan*, (-*y*) *acak olan* || *bulunan*: *Pederi yanmakta olan iki mumun birini söndürdükten sonra...* 'Его отец, после того, как затушил одну из двух *все время горевших* свечей'; *Başı yarılmış olan çocuk iştiha ile yemeğini yiyor*. 'Ребенок, *голова* которого *рассечена*, с аппетитом ест'; *Deniz kenarından dönerken ikimide de bir ay sonra bitecek olan bu sessiz saadetin matemini başlamıştı*. 'Когда мы

возвращались берегом моря, у нас, у обоих, возникла скорбь об этом тихом счастье, которое *должно было кончиться* через месяц' [4: 252-254].

Мындан сырткары, үч сөздөн турган атоочтуктун келер чактагы төмөнкүдөй татаал формасына токтолуп өтөт: «Тройная форма перифрастического причастия на -*miş bulunacak olan* выражает будущее-несовершенство время; эта форма соотносительна с будущим-прошедшим; употребляется довольно редко: ...*bu sırada Pragdan dönmüş bulunacak olan annesi teseli edecektim*. 'Мне пришлось бы утешить ее мать, которая тогда *должна была бы вернуться* из Праги...'» [4, 251-254].

1961-жылкы эмгегинде Зейнеп Коркмаз атоочтуктарга *«isim-fil (participium)»* терминин колдонуп, атоочтук формалардан жасалган ат атоочтор менен сын атоочторго жөнүндө сөз кылып, башка сөз түркүмдөрүн уюштурган атоочтуктардын өнүмдүү формалары катары -*duk* / -*dük*, *dık* / -*dik*; -*miş* / -*miş*, -*muş* / -*müş*; -*gan* / -*gen*; -*an* / -*en*; -*r*; аз өнүмдүүлөрү катары -*maz* / -*mez*; -*ası* / -*esi* формаларын белгилеген [16; 17: 47-54].

Тахир Нежат Генжан атоочтуктар үчүн *ortaçlar, sıfat eylemler* терминдерин колдонгон. «Заттардын сапаттык жана катыштык белгилерин билдирүүчү сын атооч; ээ, тике толуктооч жана кыйыр толуктооч болуп келип, этиш сыяктуу каралган сөздөр атоочтуктар *«sifateylem»* делет. Сын атооч да, этиш да болгон мындай сөздөр *ortaç* деп да аталат. Алар түрдүү мүчөлөр аркылуу этиштерден уюшулат» - деп, атоочтуктар -*en*, -*r*, -*ecek*, -*miş*, -*dik*, -*medik* мүчөлөрү менен жасалышына жана өзгөчөлүктөрүнө токтолгон [9: 378-389].

Ергин атоочтуктарды атоо үчүн *«partisip»* деген терминди колдонот: «Заттардын кыймыл-аракеттик белгилерин билдирген этиштин бир формасы. Кыймыл-аракет белгилерин билдирүү менен нерселердин атоочтуктар маанилик жактан атооч нерсени түшүндүргөн сөздөр катары атоочтуктар маанилик жактан атооч тобундагы сөздөрдүн катарына кирет. Атоочтуктардын нагыз атоочтордон айырмасы затты кыймыл-аракетине карай атоосу, аны нагыз барлыгы же туруктуу белгиси эмес, кыймыл-аракети менен түшүндүрүүсү болот» - дейт [8: 315].

К.Жан *«Sifat-eylem (ortaç, partisip)»* термини менен атаган. «Сын атоочтук касиети үстөмдүк кылган этиштер. Өзү жасалган этиштердин абал, аракет жана процесс маанисин билдирүү менен бирге чак маанисин да камтыйт» - деп, алардын бир бөлүгү зат же сын атооч катары колдонуларын (*akar, yazar, okur, gelir, gelecek...*); кыймыл атоочтор сыяктуу эле оң жана терс формада келерин; өтмө, өтпөс, кош, өздүк, туюк, аркылуу, негизги жана аркылуу мамиледеги тубаса жана туунду этиштерден жасала берерин; сын атоочтор сыяктуу көптүк мүчөлөрдү кабыл албастыгын; аныкталгычы түшүп колдонулганда алардын мүчөлөрүн кабыл алышын белгилеген.

М. Хенгирмен: «Кыймыл-аракеттин сын, белги катары колдонулушу атоочтуктар делет. Атоочтуктар кээде зат атооч катары да колдонулат. Атоочтук-

тар мамиле мүчөлөрүн кабыл алат, терс жана оң формаларда колдонулат жана чак түшүнүгүн билдирет. Ушул жагынан сын атоочтордон жана этиштерден айырмалуу өзгөчөлүктөрдү камтыйт» - деген түшүндүрмө берет. Атоочтуктарды маанилик топторго бөлүштүрүүдө Зейнеп Коркмаздын пикирлерин улантат [12: 167-170; 1997: 251-254].

Түрк тилиндеги атоочтуктардын табиятын тереңдетип иликтөөгө арналган атайын илимий эмгектерге Н.А.Баскаков (1958), Ш.С.Айляров (1974), С.Чагатай (1978), Ү.Комшуоглу (1979), К.Ераслан (1980), М.Х.Бенхүр (1993), Б.Гөкдаг (1993), А.Үстүнер (1993), А.Калиев (1995), Т.Селахаттин (1999), А.Маймерова (2000), Ж.Тургунбаев (2002) сыяктуу окумуштуулардын эмгектери кирет.

Н.А.Баскаковдун «Обороты с неличными формами глагола и придаточные предложения в турецком языке», Ш.С. Айляровдун «Развёрнутые члены предложения в современном турецком языке» аттуу диссертацияларында түрк тилиндеги атоочтук түрмөктөр башка синтаксистик конструкциялардын катарында иликтөөгө алынган [1; 2].

Бенхүр түрк тилиндеги атоочтуктар кыргыз тилиндеги атоочтуктардан сан жагынан да аз, бирок ага карабастан алардын маанилери жана функциялары бул мүчөлөр аркылуу кеңири берилерин көрсөтөт. Түрк тилиндеги атоочтуктарды төрт негизги түргө бөлүштүрөт: 1. Жалпы өткөн чак жана учур чак маанисиндеги *-an, -D%k* мүчөлүү атоочтуктар; 2. Жалпы чакты билдирүүчү *-r, -maz* мүчөлүү атоочтуктар; 3. Келер чакты туюндурган *-acak / -asl* мүчөлүү атоочтуктар; 4. Өткөн чакты туюндуруучу *-miş* мүчөлүү атоочтуктар. Андан соң алардын ар бирине кеңири токтолуп өтөт [6: 12-17].

Ү.Комшуоглу, К.Ераслан эски түрк тилдериндеги атоочтуктарды караган [7;15]. Б.Гөкдаг огуз группасынын түрк жаргондорундагы атоочтуктарды, А.Үстүнер Анадолу диалектилериндеги атоочтуктарды [10;21], А.Маймерова «Боз торгой» романында кездешкен атоочтук мүчөлөрдү иликтеген [18].

Түрк тилдеринде атоочтуктарды салыштыруу боюнча бир канча диссертация жазылган: А.Калиев «Kazak Türkçesiyle Türkiye Türkçesi'nde fiiller, zarf ve isim fiillerinin karşılaştırılması», Т.Селахиттин «Kırgız türkçesinde Mastar, Partisip ve Gerundiumlar», Ж.Тургунбаев «Kırgız türkçesinde sıfat-fiil ekleri (şekil-anlam-işlev ve Türkiye türkçesi ile karşılaştırma)» деген темалардагы PhD диссертацияларды жакташкан [14;20].

Түрк тилдериндеги атоочтуктардын изилдениш тарыхына сареп салуу менен төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарууга болот:

1. Бүгүнкү күнгө чейин түрк тилиндеги атоочтуктар бир түрдүү термин менен аталбай, ар түрдүүчө берилип келет. Ошол эле маалда атоочтуктардын

лексика-семантикалык-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнүн тактала турган маселелери арбын. Ушунун өзү эле түрк тилиндеги атоочтуктардын семантикалык-грамматикалык табияты бүгүнкү күндө да атайын терең иликтөөлөрдү талап кылган актуалдуу темалардан экендигин далилдейт.

2. Атоочтуктардын изилдениш тарыхында окумуштуулар көбүнчө ар бир тилди өз алдынча иликтөөгө көп көңүл буруп, салыштырма планда гы иликтөөлөр азыраак.

3. Түрк тилиндеги атоочтуктарды кыргыз тили менен салыштыруу маселеси да актуалдуу деп табылат. Биринчиден, бүгүнкү күнгө чейин эки тилдеги атоочтуктарды системалуу түрдө бир нукта изилдөө зарылчыгы бар; экинчиден, бул багытта кыргыз тилинде диссертациялар жок.

Адабияттар:

1. Айляров Ш.С. Развёрнутые члены предложения в современном турецком языке. - М., 1974.
2. Баскаков А.Н. Обороты с неличными формами глагола и придаточные предложения в турецком языке. Автореферат дисс. канд. филол. наук. - М., 1958.
3. Казам-Бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. - Казань, 1846.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. - М.-Л., 1956.
5. Banguoglu T., Türkçenin Grameri. - Ankara, 1995.
6. Benhür M.H. Türkiye Türkçesi Sifat-Fiil ve Zarf-Fiil Eklerinin Fonksiyonları. YL. SB Enstitüsü. - Ankara: GÜ, 1993.
7. Eraslan K. Eski Türkçede İsim Fiiller. İstanbul: İÜ, 1980.
8. Ergin M. Türkçe dil bilgisi. - Ankara, 1994.
9. Genjan T.N. Dilbilgisi. - Ankara: Ankara universitesi basimesi, 1979.
10. Gökdağ B. Oğuz grubu Türk Şivelerinde Sifat-Fiiller. Doktora. - Kaysri: EÜ, 1993.
11. Güneş S. Türk dil bilgisi. - İzmir, 1997.
12. Hengirmen M. Türkçe dil bilgisi. - Ankara, 1995.
13. Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi. - Ankara, 1997.
14. Kaliyev A. Kazak türkçesiyle Türkiye Türkçesinde Fiiller, Zarf ve İsim Fiillerinin karşılaştırması. YL. - Edirne: TÜ, 1995.
15. Komşuoğlu Ü. Yüsf-u Zeliha...Divanında İsim Fiiller ve Zarf-Fiiller. DT. - İstanbul: İÜ, 1979.
16. Korkmaz Z. Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları. - Ankara, 1992.
17. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). - Ankara, 2003.
18. Maymerova A. Çalıkuşu romanında geçen Sifat-Fiil Ekleri. YL. - Ankara: GÜ, 2000.
19. Nemeth Türkisch grammatise. Bd: 1940.
20. T.Banguoğlu. Ana hatlariyle türk grameri. - İstanbul, 1940.
21. Turgunbaev C. Kırgız Türkçesinde Sifat-Fiil Ekleri (şekil-anlam-işlev ve Türkiye türkçesi ile karşılaştırma). Doktora Tezi. - Adana, 2002.
22. Üstüner A. Anadolu ağızlarında Sifat-Fiiller. DT. - Kayseri: EÜ, 1993.

Рецензент: к.филол.н., доцент Жамашова А.